

KIRITMALARNING O'ZIGA XOS LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Ernazarova Xilola

Qo'qon DPI o'qituvchisi

Musayeva Shohistaxon

Qo'qon DPI talabasi

Annotatsiya. So'zlovchining asosiy fikr ichida yo'l – yo'lakay aytilgan fikrini anglatuvchi gap kiritma gap deyiladi. Kiritma gap o'zi kiritilgan gapning biror bo'lagiga mazmunan aloqador bo'lib, maxsus pauza bilan ajratiladi.

Gap bo'laklari bilan sintaktik bog'lanmagan, gap bo'lagi vazifasida bo'lmagan, gapning ayrim bo'laklari yoki butun gapning mazmuniga so'zlovchining turlicha munosabatini ifodalovchi so'z. Kirish so'z barcha uslublarda uchraydi, qolgan nutqlarga qaraganda badiiy, publitsistik nutqda ko'proq qo'llaniladi, so'zlashuv nutqida badiiy va publitsistik nutqlarga qaraganda biroz kamroq, ilmiy va rasmiy uslubda esa kam uchraydi. Ammo shunga qaramay har qaysi nutqda kirish so'z matn mazmuniga qo'shimcha ma'no – ishonch (albatta), gumon (shekilli), quvonch (hayriyat), fikr xulosalash (xullas), fikr tartibi (birinchidan) – berish uchun xizmat qiladi. Masalan: Zokir ota, shubhasiz, juda tajribali paxtakor (publitsistik nutq); Hayriyatki, yana ko'rishishga muyassar bo'ldik (badiiy nutq); Xususan, kesim modallikni namoyon qilishi bilan ajralib turadi (ilmiy nutq); Masalan, mazkur qaror ijrosi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamashunoslik qo'mitasiga yuklatilsin (rasmiy nutq); Xullas, bu qilg'ing bo'lmadi (so'zlashuv nutqi). Tilimizdagi kirishlar deb umumlashtiriladigan birliklar juda katta uslubiy, ekspressiv- emotsional imkoniyatlarga ega. Kirishlar so'zlovchining bayon qilinayotgan fikrga bo'lgan subyektiv bahosi, turli munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi, ya'ni nutqning ifodaliligi, ta'sirchanligi, ekspressivligini ta'minlaydi. Ular ishonch (u, albatta, keladi), gumon- taxmin (u, ehtimol, keladi), istak, mamnunlik (u, xayriyat, keldi), taajjub (tavba, u kelmaydimi?!), ta'kid (axir, u keladi), fikrning kimga tegishliligi (menimcha, u keladi), xulosalash (xullas, u keladi) kabi bir qancha uslubiy ma'nolarni ifodalaydi. Kirishlar mohiyatan subyektiv ma'no ifodalashga xos langani uchun rasmiy uslubda deyarli qo'llanmaydi. Kirishlar alohida so'z (afsuski, sizningcha, aytishlaricha kabi), so'z birikmasi (gapning ochig'i, dangalini aytganda, so'zning qisqasi kabi), gaplar (rostini aytsam, o'ylab ko'rsam, buni qarang kabi) yoki undan katta birliklar shaklida bo'lishi mumkin. Kirishlar asosiy gapdan verguldan tashqari, ayniqsa, gapga teng holatlarda qavslar, ba'zan tire bilan ajartilishi mumkin.

Kiritmalar uslubi. Tilimizdagi kiritmalar deb umumlashtiriladigan birliklar so'zlovchining bayon qilinayotgan fikrga qo'shimcha izohi, to'ldiruvchi ma'lumotini ifodalaydi. Ular nutqning aniqligi va to'liqligini ta'minlaydigan muhim vositalar sifatida nutqning deyarli barcha uslublarida qo'llanadi. Ammo badiiy va publitsistik uslublarda qahramon xarakterini ochish, uning nutqini individuallashtirishdagi fikr ifodalashning o'ziga xos usuli kabi vazifalarni ham bajaradi. Kiritmalar ham so'z, so'z birikmasi va gap shakllarida bo'lishi mumkin. Ko'pincha qavslar bilan asosiy gapdan ajratiladi: O'g'lining qo'liga to'rt dona chachvon (chimmat) tutqazdi. (G'afur G'ulom) Ijobatni olgandan keyin yuqorida mazkur Toshkent ashroflari bir majlis qurib, o'tirishga Normuhammad qushbegi (Toshkent hokimi)ni ham chaqiradilar. (Abdulla Qodiriy) Oqqoshshoning in'omi kelganini eshitgan xotinlar (ustaning onasi va xotini) talashib, nari-beri gapga borib qoldilar. (cho'lpon) salomatxonning dadasi, soqol-mo'ylovidan tegirmon gardi arimaydigan (u kishi qishloqda tegirmonchilik qilardi) xushsurat mo'ysafid qizining peshonasidan o'pib xayrlashdi. (Said Ahmad). Kiritma konstruksiyalar gap mazmuniga yoki uning ayrim bo'laklari ma'nosiga nutq jarayonida kiritilib, gap bilan logik - semantik jihatdan munosabatga kirishadilar. Kiritma konstruksiyalar intonatsion jihatdan mustaqillikka ega bo'ladilar.

Kirish so'z, kirish birikma va kirish gaplar. So'zlovchining o'zi bayon qilgan fikriga munosabatini bildirgan so'z kirish so'z, shunday so'z birikmasi esa kirish birikma deb yuritiladi. Kirish so'zlar va kirish birikmalar asosan modal so'zlar bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. Ishonch va tasdiqni: Albatta, .shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, darhaqiqat, haqiqatdan ham, so'zsiz.

2. Gumonni: ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin.

3. Shodlik yoki achinishni: Baxtinga, baxtga qarshi, attang, afsus.

4. Bayon qilingan fikrning kimga qarashli ekanligini: Menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha.

5. Bayon qilingan fikrning tartibini: birinchidan, ikkinchidan...

6. Bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligini: demak, shunday qilib, umuman, .aksincha ba'zan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, .binobarin, xususan.

7. Tasdiq yoki inkorni: ha, yo'q, mayli, to'g'ri. Kirish so'z yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin, gapning o'rtasida kelsa, ikki tomonga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi: Nihoyat, ular jo'nashdi. Ular, nazarimda, ketishdi. Hali-beri qishning oxiri ko'rinmaydi, shekilli.

Badiiy matnning lingvopoetik tahlilida, eng avvalo, ana shu jihat, ya'ni shakl va mazmun birligi birlamchi tamoyil sifatida nazarda tutilishi lozim..

ADABIYOTLAR:

1. Газизов Р. А., Мурясов Р. З. Лингвокультурология и современная лексикография. 2016.. №
2. Маслова В.А. Лингвокультурология.–М.: 2001
3. M.YO'LDOSHEV, S.MUHAMEDOVA, M.SAPARNIYAZOVA MATN LINGVISTIKASI T 2021
4. Yigitaliyeva, S. (2023). KOGNITIV TILSHUNOSLIK VA UNDA KONSEPT TUSHUNCHASINING IFODALANISH. Scienceweb academic papers collection.
5. Yigitaliyeva, S. (2022). O'zbek tilida yaxshilik konsepti va uning xalq maqollarida ifodalanish xususiyatlari. Qo'qon DPI. Ilmiy habarlar.
6. Yigitaliyeva, S. (2021). Linguistic analysis the concept of GOODNESS. Scienceweb academic papers collection.
7. Isog'aliyevna, Y. S. (2023). Boshlang'ich sinflarda mustaqil so'z turkumlarini o'qitishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati. Conferencea, 16-21.
8. Yigitaliyeva, S. (2023). TUSHUNCHA KOGNITIV LINGVISTIKANING ASOSIY BIRLIGI SIFATIDA. XORAZM MA'MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI–6/4-2023.
9. Abdurahmanova, M., & Nizomova, F. (2022). O 'ZLASHMA SO 'ZLAR BAZASINI YARATISH OMILLARI. COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS, 1(1)..